

ИЛЕГАЛНИ РАД У РАДИОНИЦИ „МАРЈАНОВИЋ И ЈАНЕЖИЋ“ 1941 — 1944. ГОДИНЕ

У тренуцима капитулације старе Југословенске војске, априла 1941. године, нашао сам се у селу Јабланица код Ужица, са неколицином Београђана, међу којима је било и чланова партије. У првом тренутку смо се договорили да не предајемо оружје, већ да се са оружјем пребацимо на терен Метохије, али смо убрзо одустали од те намере и одлучили да се вратимо у Београд и јавимо се друговима из партијског руководства, како бисмо били распоређени на задатке које партија буде поставила. Изгледа да је ова наша оријентација била правилна, јер смо већ у Ужичкој Пожеги срели неке другове из Београдског партијског руководства, који су се сложили са овом нашом намером и упутили нас за Београд. Дан пре тога пушке смо дали сељацима у Чајетини, који су од војника сакупљали оружје.

Уз опрезно избегавање да будемо заробљени и одведени у немачке заробљеничке логоре, стигли смо у Београд негде око 21. априла 1941. године и одмах се јавили друговима са којима смо раније одржавали везу. Тако сам ја и даље остао у вези са Животом Степановићем, који је тада, чини ми се, био члан ПК за Србију.¹ По налогу Степановића одмах сам закупио једну просторију у дворшћној згради у Улици војводе Глигора (сада Устаничкој) бр. 24, у којој сам привидно отворио своју приватну радионицу за електромеханичарске услуге. Ту сам заиста у почетку радио на изради неких електротехничких апарата за моје познанике и пријатеље, уз извесну новчану накнаду. Тако сам, на пример, израђивао електричне пегле за рукавице, грејаче за туткала, обичне реше за домаћинство и слично. Радећи на томе у току маја месеца 1941. године,

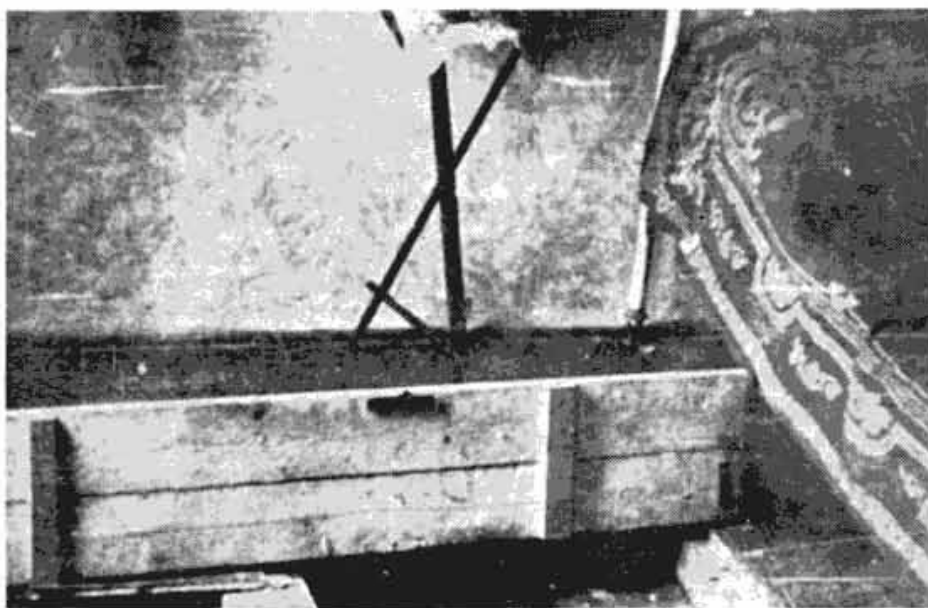
заједно са мојим братом, успео сам да ову радионицу афирмишем као нешто сасвим нормално за ондашње услове, тако да у очима грађана и станара из најближе околине ту није било ничег необичног. Управо се то и желело постићи, и већ почетком јуна 1941. године у овој радионици се приступило изради разних предмета и справа, у првом реду за преношење илегалног материјала као и за разне друге илегалне задатке, фалсификовање докумената, израда делова конструкција за склоништа, појединих делова за штампарске машине, апарата за умножавање и слично. Тако је израђена већа количина кофера са дуплим дном, већи број дуванских кутија, табакера са тајним простором за краће поруке, јавке, лозинке и слично. За исте сврхе уграђивани су тајни простори у женске пудријере, дамске ташне и ташне за акта, шупље потпетице за женске и мушке ципеле. Поред тога овај пункт служио је у почетку и за састајање наших другова ради преношења директива, за привремено ускладиштење илегалног материјала, билтена, прогласа, летака и другог, који је одатле пренешен, најчешће коферима са дуплим дном, у разне крајеве Београда и, ако се не вaram, по читавој земљи.

Тако је то ишло до избијања рата између Совјетског Савеза и Немачке. Тих дана ми се обратио Живота Степановић и саопштио да се у Србији формирају партизански одреди који ће започети ослободилачку борбу. Упитао ме је да ли сам служио војску и шта сам по чину. Одговорио сам му да сам био у војсци, али да немам чина. Он је наставио да ми објашњава да ће борба са непријатељем бити врло тешка и да ће непријатељ вршити одмазде. Када

Зграда у Устаничкој улици бр. 24 у којој је била сакривена архива ЦК КПЈ у току 1942—1944.

L'immeuble de la rue Ustanička, au № 24 où a été caché l'archive du Comité Central du PCY au cours de 1942—44

Склониште у Устаничкој улици бр. 24

L'abri de la rue Ustanička, au № 24

сам се ја прихватио обавезе да ћу извршавати све постављене задатке он ми је рекао да сутрадан у 8 часова дођем пред железничку станицу.

Када сам сутрадан у договорено време дошао на заказано место, видео сам осим Степановића још неколико другова познатих из ранијих акција и штрајкова (данас се не сећам њихових имена), и сви смо се помало првобитно шетали тамо-амо не прилазећи једни другима да не бисмо изазвали неку сумњу. Када су се отприлике сакупили сви који су били обавештени, Степановић ми је пришао и рекао да је одлучено да ја останем у Београду и да ћу добити специјалан задатак, о чему ће ме он за неколико дана обавестити. Тако је и било. Једва је, колико се сећам, протекло два-три дана, а он је дошао к мени у стан и само ме укратко обавестио да тога дана у 14 часова дођем на једну од раскрсница на Вождовцу, где ћу од њега примити неки материјал. Упитао ме је да ли имам пиштољ, и пошто сам одговорио да немам, извадио је из џепа један „војно-државни“ револвер и дао ми га са напоменом да га, уколико дође до какве „гужве“, употребим.

Дошао сам на време на заказано место. После неколико минута дошао је и Степановић са још једним другом. Био је то друг Темпо², чије име и презиме тада нисам знао али смо се знали из виђења. Чини ми се да ни он није знао моје име. Пришао сам им и поздравио се са обојицом, пружајући најпре руку другу Темпу са радосним осмехом јер смо се препознали. Степановићу као да није било право што смо се ми знали од раније и као узгред, и више за себе, напоменуо је да: „То није баш згодно“. Њих двојица су се тада само погледали, окренули и пошли у правцу из кога су и дошли, рекавши ми да ће се за неколико минута вратити. Заиста су се убрзо и вратили, носећи заједнички на једној подужој летви обичан али повећи путнички кофер. Друг Темпо нас је тада напустио, а Степановић и ја пренели смо тај кофер у мој стан.

Пошто ми је објаснио да се у коферу налази веома поверљив и важан материјал, архива Централног комитета КП

Југославије, још истог дана набавио сам по Степановићевом упутству један сандук, обложио га цинковим лимом, лепо сложио у њега сав материјал, херметички га затворио и закопао у земљу, у шупи моје станодавке³. Радио сам брзо, опрезно, а да не би било упадљиво замолио сам моју газдарицу тетку Цану⁴, како смо је звали, да кофом износи земљу у одређеним временским размацима и да је баца у Мокролушки поток, који је тада текао Улицом Стевана Првовенчаног недалеко од мог стана.

После тога стизали су нови материјали, леци, билтени и други штампани материјали, које сам на исти начин закопавао у овој шупи, тако да је пред крај 1943. године цела шупа била испуњена разним сандуцима, кантама и лименим кутијама са строго поверљивим материјалом.

Једнога дана, мислим да је то било крајем јула 1941. године, стигла је већа количина штампаног материјала који је требало да се привремено склони, док се не израде кофери са дуплим дном у којима ће се даље пренети на одређена места. Нисам знао куда ћу с њим. А требало је хитно да се склони због опасности од евентуалног упада полиције. Набрзину сам одлучио да подигнем неколико дасака са пода тог малог одељења које сам изнајмио за „радионицу“, и ту сместим поменути материјал. Међутим, десило се нешто непредвиђено. Подижући даске, старим и зарђалим ексерима којима су даске биле причвршћене за под понадале су главе. Морао сам поред њих да укучавам друге ексере, али се јако упадљиво видело да су даске подизане. Да би то некако камуфлирао, премазао сам цео под старим моторним уљем. Нисам ни претпостављао да ће баш то да створи гране компликације. Наиме, већ сутрадан дошао је власник те зграде Светозар Марић, који је тада живео у Белом потоку под Авалом, и видевши да сам под премазао почео је страховито да грди и псује што сам му „упропастио“ имовину коју је „с мучком стекао“. (Марић је некада припадао „социјалистима“ типа Живка Топаловића. Искористио је овај случај са по- дом да се пред станарима, који су са-

купљени посматрали овај „догађај“, извуче како „комунисти још нису победили“, да је то његова имовина којом не може да располаже како ко хоће.) После ове „експлозије“ наредио ми је да одмах изнесем своје ствари из те просторије. Узалуд сам га молио да ме остави бар још неколико дана, док не завршим „неки посао за који сам примио новац унапред“. Остао је упоран и морао сам у његовом присуству да изнесем одмах све ствари напоље, после чега је он ову просторију закључао катанцем и однео кључеве са собом. Сала сам био на муци како да извучем онај илегални материјал испод пода. Није било другог излаза него да увече, када се све утиша, калаузом отворим ту просторију и изнесем поменути материјал. То сам и учинио веома опрезно, тако да ме заиста није нико приметио. Наредних дана тај је материјал однесен на одређено место, али је сада настао проблем где наставити са даљом изградом разних предмета за илегалну употребу, за којима се сваког дана осећала све већа потреба.

Пошто сам о томе одмах обавестио Степановића, који ми је незадовољан овим случајем, скренуо пажњу да слична ствар не сме више да се понови, заједно смо размишљали где би и даље могли да се несметано и сигурно обављају ови послови. И дошли смо на идеју која нам се чинила најприхватљивијом. Обојица смо се сложили да је радионица Чеде Марјановића, ту у непосредној близини на Душановцу, Колубарска 20, најподеснија за те ствари. Знали смо да је Чеда Марјановић још док је радио у „Микрону“, симпатисао раднички покрет, а био је и близак пријатељ Степановића, Лазе Симића, инг. Јове Јанковића и других напредних људи из тих година. То је навело Степановића да се сасвим сигурно и непосредно обрати Марјановићу, и да му изложи нашу заједничку идеју о коришћењу његове радионице за потребе ослободилачког покрета. Требало је да се претходно запослим код Марјановића, независно од овог задатка, а да се касније појави Степановић и да замоли Марјановића да ми не чини сметње ако бих ја поне-

кад „прековремено“ радио нешто за покрет. И заиста ову замисао извели смо у потпуности и без икаквих тешкоћа.

Марјановић ме је одмах примио за предрадника, јер сам и до избијања рата радио код њега у том својству, а након тога Степановић је у мом присуству добио пуну сагласност да ми Марјановић стави на располагање све што је потребно — алат, машине и материјал за израду предмета које је Степановић преко мене наручивао.

Оваквим решењем били смо веома задовољни и ја и Степановић, али се ту појавила једна околност на коју је Марјановић одмах указао, која је истовремено била и опасна а у извесном смислу и врло повољна. Наиме, радило се о томе да је његов ортак инг. Јанежић, био непријатељски настројен према народноослободилачком покрету, а према комунистима поготову. Већ у почетку окупације он се био чврсто повезао са представницима окупаторске силе, а нарочито са инг. Блауменау, који је већ тада, а и касније за цело време окупације, био шеф пасивне заштите у Београду и који је често долазио у радионицу код Јанежића и наговарао га да се она преоријентише на израду делова за немачке „Месершмите“.

Марјановић се разним аргументима супротстављао тим Јанежићевим настојањима да се вежу кооперацијом са предузећем „Рогожарски“ које је, под пуном немачком управом и уз велико одушевљење реакционарних власника, било укључено у немачку ратну машину. Марјановић је више волео да остане по страни и да се не укључује директно у производњу ратног материјала, нешто због својих патриотских осећања, а нешто због моралног притиска који су на њега вршили у оно време наши људи са којима је често био у додиру. Тако је овај први покушај директног обављања послова за немачку ратну машину одбијен, али је компромисно прихваћена реконструкција аутобуског градског саобраћаја са бензинског на гасни погон. Иницијатор овог посла и посредник био је такође инг. Блауменау. И када је посао о коме је била реч закључен, инг. Блауменау је

био чест гост ове Марјановићеве и Јанежићеве радионице.

У току ових преговора и комбинација, у којима сам и ја делимично учествовао, стално сам обавештавао Степановића који ми је давао упутства како да се држим у тој ситуацији. Он је стално инсистирао на томе да се у оваквим и сличним ситуацијама држим по страни и да се нигде не истичем као идејни присталица народноослободилачког покрета, нити да учествујем у ма каквим политичким разговорима, па макар се они водили и у кругу мојих најбољих пријатеља и другова. Ово је било нужно ради тога, подвлачио је Степановић, да ближа и даља околина стекне утисак да сам незаинтересован за догађаје и збивања који су се у оно време свакодневно одигравали, па да онда будем у могућности да много сигурније обавим постављене задатке. Било ми је у почетку тешко, али сам ово схватио као партијску директиву и због тога сам неколико пута претрпео озбиљан прекор од наших другова, који ни су знали за моју везу, што се у овако озбиљним тренуцима држим по страни.

Тако су били створени сасвим повољни услови за несметано обављање разних илегалних послова. Радионица Марјановића и Јанежића постала је место одакле су свакодневно слати разни предмети који су омогућавали нашим друговима да извршавају своје тешке и опасне задатке. Истовремено, често навраћање униформисаног инжењера Блауменау отклањало је евентуалну сумњу и претпоставке Специјалне полиције, чији су агенти стално крстарили Душановцем, да се ту ма шта може радити против окупатора.

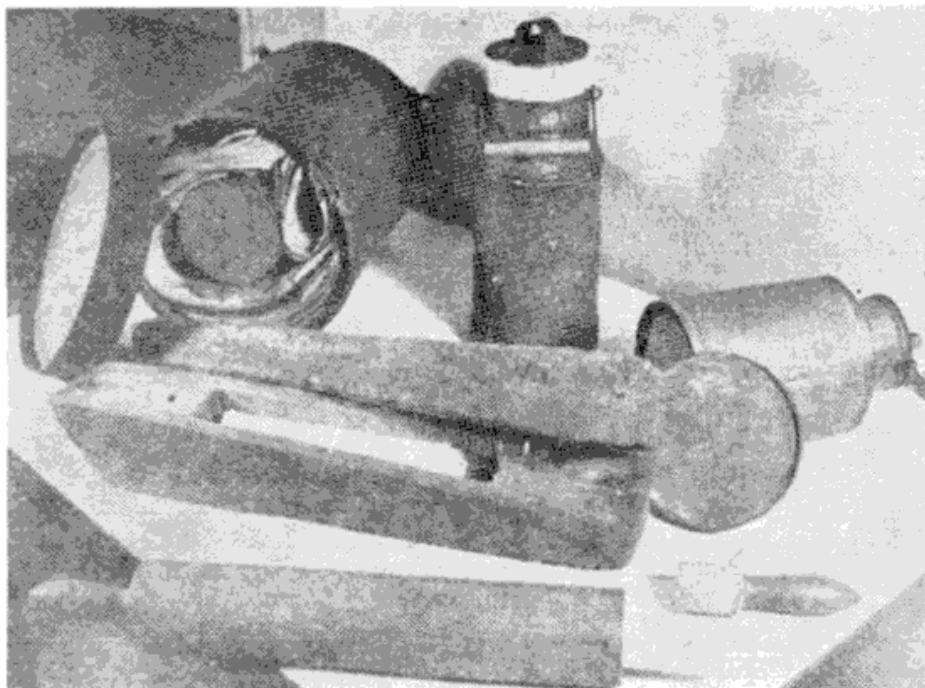
Степановић је у то време по налогу партијског руководства (мислим да је он у то време био у непосредној вези са Благојем Нешковићем и другом Петром Стамболићем) створио разне везе са људима из многих београдских установа и предузећа ради добијања потребног материјала, који се онда није могао набавити у трговини за новац. То су били контингенти намењени одређеним предузећима која су производила за потребе окупатора, као на пример:

хартија и боја за штампање, разни метални профили, фини завртњи и матице, ситни прецизни алати и друго.

Благодарећи огромном броју присталица народноослободилачког покрета, нарочито међу радницима београдских предузећа, овај материјал је изношен веома опрезно, комад по комад, из дана у дан, и преко одређених веза стицао на место његове обраде за илегалне сврхе. Тада се из конспиративних разлога нисам интересовао одакле се набавља оволики и тако скупи материјал. Тек по ослобођењу сазнао сам да је највећа количина финог слога и материјала набављена у Индустрији мотора у Раковици, која је тада била под тоталном управом немачких војних власти.

Но, и поред тога није било лако увек и на време добити неки потребан материјал, а још мање неку готову ствар прилагођену илегалном раду. Зато је овај наш пункт на Душановцу већ у августу 1941. године постао некако универзалан за израду свих врста направа за илегалну употребу. Радионица Марјановића и Јанежића, која је носила назив „Завод за прецизну механику“, имала је комплетан прецизан машински парк и пружала је све услове за наш рад. Уз то, у њој су тада радили поред мене још неколико младића: Предраг Ивковић, Душан Павличек, Јарослав Добеш и Никола Јовановић, који су били веома огорчени на окупатора и његове помагаче, и једва чекали да им се повери неки задатак па макар и најситнија и најобичнија техничка ствар.

Степановић, касније и Каначки⁵, који га је заменио када је овај отишао из Београда, знали су да ту постоје добре могућности за рад па су у врло кратким роковима наручивали веома сложене направе у великим количинама. Нарочито је тај рад постао интензиван по доласку Каначког, у оно доба званој „Мали“, који је од Степановића преузео руковођење партијском „техником“. У то доба, као што је познато, била се силно разбуктала народноослободилачка борба у читавој земљи. Таква ситуација изискивала је све већу и разноврснију активност комуниста и родољуба у Београду, упркос све већем и жешћем

Разни предмети који су служили за преношење илегалног материјала

Objets différents ayant servi au transport du matériel clandestin.

терору, хапшењима и стрељањима од стране Немаца и Специјалне полиције. Тешко је то све описати, али довољно је да се напомене да је свака провала полиције, а таквих је било често у Београду за време окупације, одводила у затворе и логоре по неколико стотина људи, београдских родољуба и активиста. После сваке такве масовне провале квислиншки лист *Ново време* објављивао је имена похапшених „комуниста“ и по обичају у наслову крупним словима саопштавао: „Уништено је и последње легло комунистичких бандита у Београду“. Али су зликовци из немачког Гестапоа и Недићеве Специјалне полиције после сваког таквог „успеха“ већ неколико дана касније доживљавали нова разочарења, јер је Партија у Београду одговарала новим акцијама које су све више збуњивале Недића и његове газде — немачке окупаторе.

У томе је, несумњиво, веома важну улогу имала и „техника“ Покрајинског комитета за Србију, која је за цело време рата функционисала у Београду и омогућавала штампање и умножавање пропагандног материјала у већим количинама, обезбеђивала његово одношење из Београда у разне крајеве земље,

фалсификовала разна документа и личне „исправе“ угрожених лица која су се помоћу њих кретала и излазила из Београда, сакупљала и чувала разну архиву и друге предмете, који су сада драгоцени за изучавање историје народно-ослободилачке борбе народа Југославије.

Посматрано са данашњег аспекта, чини ми се да је у функционисању тог техничког апарата за време окупације у Београду било доста наивности и личних поступака, али и врло смишљених и разноврсних „трикова“, које непријатељски агенти нису могли да провидју. Сећам се да ми је Каначки причао како се један курир враћао из одреда носећи са собом лимене кантице са уграђеним тајним простором. Било је то ноћу и случајно је „нагазио“ на заседу. У тренутку када је чуо репетирање пушке бацио је ове кантице у правцу одакле се чуло шкљоцање и побегао. Сутрадан су те кантице нађене у једној жандармеријској станици, а жандарми који су били у заседи причали су како су се од треска ових кантица разбежали мислећи да су то бомбе. Док су се они снашли и отворили ватру, курир је побегао. Од наших „теренаца“ сазнали смо

да су те кантице дуго стајале у жандармеријској станици и да тајни простор у њима није био откривен. За сваки случај ове кантице су одмах бачене из употребе.

Други случај десно се негде крајем 1942. године Душану Прљићу, ташнерском раднику, који је такође био у вези са Каначким. Он је једнога дана идући Јужним булеваром носио једну обичну акт-ташну са уграђеним тајним простором. Када је наишао на двојицу жандарма учинило му се да им је сумњив и да хоће да га зауставе и претресу. Одмах је почео да бежи и успео је да умакне за угао побочне улице, а затим да се пребаци кроз неколико дворишта. Али жандарми су потрчали за њим, припуцали и уз помоћ неких грађана, који су мислили да се ради о лопову, ухватили га и ухапсили. Приликом претреса нису у ташни нашли ништа, нити су открили тајну преграду у њој. И ове ташне су биле одмах избачене из употребе.

Требало је измислити друга средства која нису компромитована, а имају нормалну и логичку употребу у свакодневном животу. Наше неисцрпне идеје уобличавали смо у разне камуфлирајуће предмете. При томе се водило рачуна да ти предмети имају широку примену и потрошњу у свакодневном животу. На пример: разна лимена амбалажа за паковање и продају хемикалија: карбида, коломасти, разне течности за заштиту биља. Затим оклагие за тесто, електрични решои разних величина, апарати за гашење пожара и друго. Сви ови предмети морали су да имају споља оригиналан изглед, боју и тежину, да буду онакви какви су продавани у трговини, а у ствари њихова унутрашњост била је испуњена илегалним материјалом. Поједине врсте ових предмета слате су смишљено на оне терене у којима су тражени и употребљавани и иначе у обичном животу — оклагие у Војводини, пожарни апарати у градове где су вршена бомбардовања и паљења, коломаст, карбид, петролеј и друге хемикалије у села. Али тај принцип није могао да се примени и на гештетнере, које је требало израдити и послати у одреде.

Зато се дошло на идеју да се израде гештетнери у облику цедиљке за парадајз, које су врло лако преношене и у одредима прилагођаване за умножавање разног пропагандног материјала. Међутим, то није било довољно да се задовоље све потребе у том погледу. Одмах се пришло конструисању једног типа правог гештетнера који је ради лакшег и сигурнијег преношења из Београда морао да буде израђен од многобројних ситних делова. Будући да смо располагали са прецизним машинама и алатима у Марјановићевој радионици, израђен је један примерак који се показао као врло добар, а после тога у току 1943. и 1944. године израђено је сукцесивно још десетак комада таквих гештетнера и послато на терен.

Успевши у потпуности у томе, дошло се на идеју да се конструише и изради једна штампарска тигл-машина на којој би се једним слогом штампала цела страна *Гласа*. Дотле је *Глас* штампан једним делом у илегалној штампарији ПК у Крајинској улици, у којој су радили народни хероји Бранко Бонович и Слободан Јовић. За кратко време израђена је и ова машина, али је она због потребе брзо пренета на терен ван Београда (мислим у Космајски одред), те је због тога поручена још једна таква машина, само много већа и компликованија. То је било у јуну 1944. године. Пошто је требало хитно да се заврши, јер је ондашња ситуација налагала потребу за што већим тиражом новина и пропагандног материјала, морали смо да њену израду легализујемо и обавимо у току нормалног радног времена. За остварење овог задатка био је ангажован инг. Јован Јанковић. Он је добио задатак да провизорне скице, које су однекуд добијене, преради у праве техничке цртеже. Он се код Марјановића и Јанежића појавио као наручилац машине за израду изолатора за термичке апарате. Израда машине је била погођена за 32.000 динара. Тако је било све удешено и легализовано да се ова машина изради за неколико недеља. Међутим, ту машину нисмо успели да довршимо, јер је Каначки крајем јула пао

у руке Специјалне полиције и одмах одао све пунктове, па и ову радионицу. Ја сам успео да побегнем испред полиције, али је велики број људи који су

били у вези са Каначким и са мном ухапшени, а седморо их је одмах стрељано, заједно са Каначким.⁶

НАПОМЕНЕ

¹ Живота Степановић, погинуо у НОБ.

² Светозар Вукмановић. Сада председник Централног већа Савеза синдиката Југославије.

³ Ова архива је остала овде све до августа 1944. када је провалом Каначког однесена у Специјалну полицију.

⁴ Станка Марковић. Приликом провале августа 1944. није ухапшен, јер је била одсутна. Ухапшен је био њен муж Мојсило, кога су у полицији тукли. Станка сада живи у Београду у Устаничкој 24.

⁵ Каначки Стеван.

⁶ Из радионице су били ухапшени: Марјановић Чедомир, који је после ислеђења пуштен; Предраг Ивковић, спроведен је на Бањицу, где је остао до растурања логора; Мојсило Марковић, муж Цане Марковић, премлаћен је у затвору и онда пуштен. Такође су ухапшена следећа лица: Јаника Добеш и његова жена Ана, који су убрзо ликвидирани. Са њима је била ухапшена и њихова ћерка Олга коју су гестаповци такође тукли. Грунда Јозефина, власница стана у Великоморавској 11, где је становао Каначки, ухапшена је заједно са сином Драганом учеником IV разреда гимназије. Јозефина је убијена.

TRAVAIL CLANDESTIN DANS L'ATELIER «MARJANOVIĆ ET JANEŽIĆ» DE 1941 A 1944

V. IVKOVIC

Au début du mois de juin 1941 dans la rue Vojvode Gligora, actuellement Ustanička 24, fut ouvert un atelier pour les services électromécaniques dans lequel Vučko Ivković fabriquait des objets et des appareils différents arrangés de manière à pouvoir abriter du matériel clandestin. Cet atelier fabriquait des objets de la consommation courante dans lesquels un espace clandestin était aménagé qui pouvait abriter un matériel clandestin: bulletins, proclamations, tracts etc. Des valises à double fond, de différentes boîtes et autres étaient d'habitude fabriquées à cette fin. Sous le plancher de l'atelier même se trouvait un abri où étaient cachés des matériels clandestins. Mais un jour le propriétaire de la maison avait remarqué quelque changement dans le plancher qu'on levait pour y cacher de différents matériels clandestins. Il exigea le déménagement immédiat de l'atelier. Il était très

difficile de sortir tout ce matériel sans en être aperçu.

A partir du mois d'août 1941 recommença la fabrication de pareils objets dans l'atelier «Marjanović et Janežić», qui fut reouvert, cette fois, dans le quartier de Dušanovac. Cet atelier recommença à faire tout; l'on y fabriquait toute sorte d'objets devant être utilisés à des fins clandestines, notamment l'emballage fait en toile de fer et destiné aux produits chimiques, carbures, graisse de voiture, liquide pour la protection des plantes etc. On y produisait ensuite de différents réchauds électriques, des appareils servant à éteindre l'incendie, etc. Tous ces objets avaient l'air normal, ainsi que la couleur et le poids, si bien qu'ils ne différaient nullement des objets qui se vendaient dans le commerce. Cet atelier satisfaisait des besoins clandestins jusqu'au mois de juillet 1944. Ce mois — là il fut découvert par la police spéciale.